

KINDERARBEID: ENKELE NIET-VRIJBLIJVENDE INVALSHOEKEN(*)

GIANNI LOOSVELDT

Het denken over kinderarbeid in verleden en heden is duidelijk gekoppeld aan een welbepaald mens- en kindbeeld, ingebed in een ruimer geheel van heersende waarden en belangen. Als de twintigste eeuw uitgeroepen wordt tot de eeuw van het kind, dan komt vooral het beschermde kind als maakbare mens voor het voetlicht te staan. Pas met het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind (IVRK) van 1989 werd op wereldschaal aangegeven dat het kind als zodanig zich niet langer enkel moet laten benaderen vanuit een beschermende invalshoek, maar dat ook zijn feitelijke bekwaamheid in rekening dient gebracht in het geheel van sociale verhoudingen.

Debatten over kinderarbeid knopen vaak aan bij discussies over leeftijdsgrenzen. Die moeten dan juridisch uitsluitel bieden rond het al dan niet voorkomen van een zekere maturiteit. De norm kan de vaststelling van voldoende bekwaamheid om bepaalde handelingen te stellen echter ook overlaten aan bepaalde instanties (bijv. de rechter). Een verabsoluteerd kinderrechtendiscours leidt tot een weinig positieve invulling van rechten voor personen en groepen in het algemeen. In een westerse context geeft dit aanleiding tot de vorming van een diffuus kindbeeld van responsabilisering en bescherming. Het IVRK laat zich in belangrijke mate door dit beeld ijken, waardoor het moderne kindbeeld ook in 'ontwikkelingslanden' geïnjecteerd wordt.

WAT IS KINDERARBEID?

Gianni Loosveldt is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de faculteit Rechtsgeleerdheid van de KULeuven.

Kinderarbeid als werk of arbeid door kinderen doet zich onder meerdere vormen voor: werk binnen de familie, huisarbeid buiten de familie, arbeid in de industrie of op plantages, straatwerk, gedwongen en gebonden arbeid, prostitutie, arbeid in een 'informeel' netwerk enz.

Strikt dogmatisch zou men het begrip kinderarbeid kunnen opsplitsen in functie van de aard en de doelstellingen van de geleverde prestaties. Opvallend hierbij is dat moeilijk kan losgekomen worden van de morele kwalificaties van het fenomeen, zoals ook het gebruik van het begrip 'kind' een morele beoordeling inhoudt.

Zo zou men *kinderwerk*, *kinderarbeid* (*sensu stricto*) en *kinderslavernij* kunnen onderscheiden. 'Kinderwerk' (*child work*) wordt dan het geheel van door een kind geleverde prestaties dat vanuit een *common sense*-opvatting als

aanvaardbaar beschouwd wordt. Meer nog, in de meeste gevallen wordt dit werk positief geduid voor de (fysieke, mentale, morele en sociale) ‘ontwikkeling’ van het

In een land als India wordt 20% van het BNP bewerkstelligd door kinderarbeid.

kind. Aldus zou men zelfs bepaalde niet-vergoede activiteiten in een beschermend familiaal milieu als kinderwerk kunnen beschouwen en de geleverde prestaties als bevorderlijk voor de ‘sociale integratie’. Wel zou kinderwerk de mogelijkheden tot spel niet mogen ondermijnen. Het zou ook het schoollopen,

voor zover aanwezig, niet in het gedrang mogen brengen. Kinderwerk wordt pas ‘kinderarbeid’ (*child labour*) als betrokkene werkt in omstandigheden die schadelijk zijn voor zijn fysieke, geestelijke en sociale ‘integriteit’ (of ‘ontwikkeling’). De schadelijkheid uit zich dan onder meer door een beperkte groei, door het uitblijven van het verwerven van bepaalde ‘normale’ kennis en door een gering(er) zelfrespect. In zijn ergste vorm wordt kinderarbeid ‘kinder-slavernij’: kinderen die afgestaan worden aan personen die er de bewaring over hebben en hen dwingen om te werken. Bij *bonded labour* gaat het om kinderarbeid als een soort ‘afbetaling’ van een lening of schuld aangegaan door een lid of leden van de familie van het kind. Het kind en zijn arbeid dienen dan als onderpand. Omdat de verdiensten lager zijn dan de woekerintresten op de lening, leidt deze dwangarbeid zelden tot vrijlating. Meer nog, de kinderen worden soms vervangen door een volgende generatie, doordat de schuld nauwelijks of niet afneemt, zelfs toeneemt en het kind ‘opgebruikt’ is. Volgens de Internationale Arbeidsorganisatie (IAO) (1992) zou het aantal kinderen in die omstandigheden tegen één miljoen oplopen.

De geschetste typologie is, zowel vanuit theoretisch als praktisch oogpunt, totaal onbevredigend. *Common sense*-opvattingen en concepten van ‘menselijke integriteit’ en ‘ontwikkeling’ leiden immers snel een eigen leven. Zo beweerde de voorzitter van de Pakistaanse Vereniging van Tapijtproducenten, M. Naeem, dat kinderen die werken “leren op eigen benen te staan”. Volgens hem zijn zij er beter aan toe dan degenen die hun jeugd op de schoolbanken doorbrengen: “Werkende kinderen voelen zich vrijer en meer volwassen”. De anarchist Fourier dacht in zijn utopische maatschappij, waar werken en plezier moesten samengaan, kinderen als vuilophalers te kunnen inschakelen omdat ze er toch van houden om in het vuil te spelen. Dergelijke theoretische kosten-baten-analyses verdoezelen dan ook een zekere interpretatieve rek. Bovenstaande typologie staat in wezen in functie van morele kwalificaties zoals ‘goed’ en ‘slecht’. De categorie gevormd door die negatieve kwalificatie leent zich vervolgens tot een abolitionistische benadering, aansturend op afschaffing. Dit leidt de aandacht af van het feit dat de meeste kinderarbeid zowel negatief als positief geladen is.

Aantallen

Het blijft uiteraard koffiedik kijken wat de cijfergegevens over kinderarbeid betreft. Die zijn meestal gebaseerd op schattingen van internationale organisaties waarbij meestal de medewerking van de betrokken landen, die zo goed mogelijk voor de dag willen komen, vereist is. Officiële statistieken, voor zover voorradig, zijn meestal gebrekkig en onbetrouwbaar. Vermits kinderarbeid nauwelijks bevredigend kan ge-

definieerd worden, spreekt het voor zich dat elk cijfermateriaal *sowieso* zwaarbeladen is. Feit is dat kindarbeid overal in de wereld voorkomt. De VN-organisatie Unicef schat het aantal kindarbeiders op 400 miljoen. De IAO houdt het op 250 miljoen. Dit verschil is te verklaren doordat de IAO de 'kinderen in de schaduw' niet meerekent: meisjes vooral die huishoudelijk werk verrichten. In absolute cijfers vindt men de meeste kindarbeiders in Azië (61%), gevolgd door Afrika (32%) en Latijns-Amerika (7%) (IAO, 1997). Verhoudingsgewijs echter wordt kindarbeid (hier 'economisch actieve kinderen' tot 14 jaar) het meest geleverd in Afrika (41%, met Mali 55% en Nigeria 45%), tegenover 22% in Azië. Op wereldschaal levert dat een globaal cijfer op van 25% (IAO, 1995). Voor een land als India betekent dit dat 20% van het bruto nationaal product (BNP) door kindarbeid tot stand komt. De schattingen over het aantal kindarbeiders lopen er sterk uiteen. Men mag aannemen dat dit oploopt tot boven de 100 miljoen. In de driehoek Bhadohi-Mirzapur-Varanasi alleen al zouden 425.000 kinderen betrokken zijn bij het weven van tapijten, waarvan 300.000 in een vorm van slavernij zouden verkeren.

Arbeidsomstandigheden

Kinderarbeid wordt in belangrijke mate geassocieerd met de omstandigheden waarin hij gebeurt. Bepaalde activiteiten komen *sowieso* niet in aanmerking voor kinderen (bijv. prostitutie). Daarnaast is er arbeid die, afhankelijk van de omstandigheden, al dan niet als uitbuitend kan betiteld worden. Volgens Unicef is kindarbeid uitbuitend als hij gepaard gaat met voltijds werk op vroege leeftijd; lange werkuren; zware fysieke, sociale en psychologische stress; werk en leven op straat in slechte omstandigheden; ontoereikende lonen; te veel verantwoordelijkheid; als hij de toegang tot het onderwijs onmogelijk maakt; de waardigheid van de kinderen en het gevoel van eigenwaarde ondermijnt, zoals slavernij, slavenarbeid en seksuele uitbuiting; nadelig is voor een volwaardige sociale en psychologische ontplooiing. Het spreekt voor zich dat die uitbuiting zelden beperkt blijft tot kinderen alleen. Werken op een Maleisische rubberplantage met een hoog risico op insecten- en slangenbeten is voor volwassenen even uitbuitend als voor kinderen.

Zelfs in landen die recentelijk een zekere economische vooruitgang geboekt hebben, blijft landbouw voor de meeste mensen de grootste bron van inkomsten. Kinderarbeid komt dan ook in belangrijke mate in de landbouw voor

(in India bijv. voor 87%). Van alle kindarbeid in de wereld wordt 70% verricht in de landbouw, de jacht en de bosbouw. De industrie en de klein- en groothandel nemen elk 8% voor hun rekening; 6% situeert zich in de sector van de persoonlijke en sociale diensten (IAO, 1997).

In een westerse opvatting wordt kindarbeid vooral beschouwd als een stedelijk fenomeen, als een gevolg van hardlijjse, initiële industrialisering. Tekenend hierbij is dat de geleverde prestaties vaker onttrokken worden aan de minimale sociale controle en bescherming vanuit het familiaal milieu. Dit is bijv. het geval voor kinderen die ingeschakeld worden in het 'huishouden' van een rijke familie of in de *sweatshops* (slavenhokken).

Vrijhandelszones zijn speeltuinen voor ultraliberale kapitalisten die er zich niet geconfronteerd weten met een 'tegendraadse' syndicale werking.

Oorzaken

Kinderarbeid heeft meerdere oorzaken.

Vooreerst is er de armoede waarin miljoenen mensen leven, hoofdzakelijk als gevolg van het bestaand macro-economisch bestel. Volgens de IAO leefde in India in 1990 37% van de stads- en 39% van de plattelandsbevolking in armoede. Voor gezinnen waarvan kinderen 20 tot 25% bijdragen aan het familie-inkomen is kinderarbeid een belangrijke vorm van sociale zekerheid, of, minder omfloerst, een kwestie van overleven.

Ook dient uiteraard gekeken naar de ruimere sociaal-culturele problematiek van achterstelling en discriminatie in cultureel sterk opgedeelde samenlevingen (bijv. de Indiase *wallah*'s, kinderen die schoenen poetsen, auto's wassen of thee bezorgen, komen meestal uit de lagere kasten).

Een derde, direct aanwijsbare oorzaak van kinderarbeid zou de kwantitatieve en kwalitatieve ontoereikendheid van het onderwijs zijn (studiemateriaal, locatie, taal en lesmethode), hoewel men in een kringredenering ook kinderarbeid als een oorzaak van de miskening van het recht op onderwijs zou kunnen aanwijzen.

De geleverde arbeid ontnemt kinderen meestal alle energie om nog lessen bij te wonen en is door zijn aard vaak onverzoenbaar met school (bijv. seizoenarbeid). Ook werkt de sociale omgeving soms negatief in op de waarde die kinderen aan onderwijs hechten. Denk bijv. aan de 'cultuur van de straat' (straatkinderen) en de negatieve reacties die kindarbeiders oproepen bij kinderen uit meer gegoede middens. Ook voor zover er mogelijkheden tot het volgen van onderwijs zijn, lopen de onrechtstreekse kosten voor de ouders al snel op. Dit betekent bijv. in een *gender*-perspectief dat ouders de 'onderwijsinvestering' in hun dochters vaak als zinloos ervaren wanneer sociaal-cultureel aanvaard wordt dat zij bij hun huwelijk overgaan naar de schoonfamilie (en dáár dus zullen 'renderen').

Een vierde oorzaak ligt bij de lacunes in en toepassing van de wetgeving inzake kinderarbeid, voor zover die bestaat uiteraard.

Tot slot levert kinderarbeid een belangrijk competitief voordeel op voor de 'afnemers' ervan. Kinderen zijn immers minder mondig en meer gedwee, zijn handig en voor bepaalde werken meer geschikt dan volwassenen én men kan hen minder betalen.

Mensenrechten worden in se slechts mogelijk geacht in een liberale, democratische rechtsstaat.

INTERNATIONALE EN SUPRANATIONALE CONTEXT

Globalisering

Een evaluatie van kinderarbeid kan men niet los zien van de globalisering (van de economie). Het is hier niet de bedoeling rond dit begrip een discours te ontwikkelen. Essentieel is: met globalisering is de economische prijs van arbeid de inzet geworden van een vergaande internationale competitie. Met de internationalisering van economische activiteiten werden en worden de integriteit en autonomie van lokale economieën aangetast. Devisch beweert in dat verband dat, zodra voedsel in aan-

zienlijke mate als schaars goed tegen geld dient gekocht, dit op lokaal vlak de basale voedseluitwisseling binnen de verwantschapsgroep ondermijnt en leidt tot een door de verbruiker niet meer beheersbare afhankelijkheid. Hij verwijst hierbij naar de economische transacties die niet langer meer verlopen “volgens de (familiale gemeenschaps)logica van de wederkerigheid, uitwisseling of gift”. Zij worden van buitenaf geregeld door de staat en de geldeconomische wereldmarkt, waarbij deze laatste meestal geen uitstaans heeft met de voedselvoorziening en het spel van vraag en aanbod van de plaatselijke bevolking (Devisch, Culturele bemiddeling en economische mondialisering, *Monografieën over Interculturaliteit*, 1999).

In zekere zin vervangt ‘globalisering’ de term ‘kolonisatie’. De vernietiging van lokale sociale structuren dateert immers niet van de jaren negentig (cf. uitschakeling van de kleinschalige, lokale katoennijverheid in India onder Britse heerschappij). Om op deze wereldmarkt concurrentieel te blijven of te worden, doen overheden steeds meer toegevingen aan bedrijven inzake de minimale ‘sociale bescherming’ van arbeiders en milieunormen. Dit leidt onder meer tot het ontstaan van ‘vrijhandelszones’, in theorie geografisch welomlijnde delen van het grondgebied van een staat, waar buitenlandse investeerders kunnen genieten van een speciaal gunstig financieel en fiscaal klimaat om te produceren voor buitenlandse markten. Deze zones zijn speeltuinen voor ultraliberale kapitalisten die zich er niet geconfronteerd weten met een ‘tegendraadse’ syndicale werking.

Landen die daar anders nooit voor in aanmerking zouden komen, kunnen op die manier kapitalen (‘investeringen’) lokken. De sociale afbraak wordt dan voorgesteld als een werkgelegenheidspolitiek die ‘s lands ‘ontwikkeling’ moet dienen.

Ideologisch heeft het gebruik van de term ‘globalisering’ dan ook als inzet ‘economische ontwikkeling’ (ophoping van kapitaal op basis van een voor het individu niet-conflicterende wereldeconomie) onlosmakelijk te verbinden met sociale meerwaarde.

‘Globalisering’ reikt uiteraard veel verder dan een oppervlakkige heroriëntatie van de kapitalistische, economische wetmatigheden. De globalisatiedoctrine ontkent finaal het bestaan van de klassieke ideologische spanningsvelden en de culturele verscheidenheid. Een beoordeling van kinderarbeid in ‘ontwikkelingslanden’ impliceert dan ook de erkenning van haar werking. Wat overblijft na haar ontmanteling (bijv. eventueel kinderarbeid ten langen leste), zou kunnen geduid worden als ‘culturele authenticiteit’. Mogelijks wordt de beoordeling van kinderarbeid nog problematischer als de lokale opvatting over of kwalificatie van kinderarbeid als kinderarbeid ontbreekt.

Verdragsrechtelijke context

Kinderarbeid roept onvermijdelijk de vraag op naar de verzoenbaarheid ervan met de mensenrechten, zoals vervat in de onderscheiden conventies. Het mensenrechtendiscours werd lange tijd gevoerd onder het gesternte van de Koude Oorlog. De (individualiserende) burgerlijke en politieke rechten van het ‘Vrije Westen’ (bijv. recht op private eigendom en op vrije meningsuiting) werden tot op zekere hoogte ‘uitgespeeld’

Pogingen tot ‘sociale’ clausules in internationale handelsovereenkomsten zijn tot vandaag weinig succesvol gebleken.

tegen de (collectiverende) sociaal-economische rechten (bijv. recht op 'sociale zekerheid' in ruime zin). Met het schijnbaar wegvallen van dit ideologisch spanningsveld op wereldschaal was het mensenrechtendiscours aan heroriëntatie toe. Een van de nieuwe thema's behelst de vraag naar de mate waarin de zogenaamde ontwikkelingslanden kunnen vrijgesteld worden van de directe toepassing van sommige bepalingen met het oog op de verwezenlijking van een hoger ideaal, zoals hun economische ontwikkeling. Achterliggende idee hierbij is dat het maar zal lukken deze bepalingen te realiseren als het land in kwestie een zeker welvaartsniveau bereikt heeft.

De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens van 10 december 1948 houdt voor: "Niemand zal in slavernij of verknechting gehouden worden; de slavernij en de slavenhandel zijn onder al hun vormen verboden". Het VN-Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten (Bupo-Verdrag, 1966) verbiedt elke vorm van slavernij en slavenhandel. In dit verband dient ook gewezen op het Verdrag inzake de Slavernij (1926) en het Aanvullend VN-Verdrag inzake de Afschaffing van de Slavernij, de Slavenhandel en met Slavernij gelijk te stellen Instellingen en Praktijken. Deze twee verdragen hebben onder meer betrekking op vormen van kinderarbeid die op slavernij lijken. De betreffende bepalingen worden echter als verouderd beschouwd aangezien ze niet alle ernstige vormen van kinderarbeid omschrijven. Ze bevatten er overigens geen absoluut verbod op. Bovendien ontbreekt een effectief toezichtsmechanisme.

In het Bupo-Verdrag wordt ook gezegd dat men niemand in 'dienstbaarheid' mag houden. Onder die term valt de kinderarbeid voor zover die de 'totale afhankelijkheid' van een ander individu behelst. Daarenboven bepaalt dit artikel dat niemand mag gedwongen worden 'dwangarbeid' of 'verplichte arbeid' te verrichten, tenzij als gevolg van een gevangenisstraf die dit toelaat. Onder dwangarbeid worden de vormen van kinderarbeid begrepen die ook onder IAO-conventie nr. 29 vallen (cf. infra).

De verdragsstaten zijn verplicht over de genomen maatregelen rapporten op te maken, ter uitvoering van de in het Bupo-Verdrag erkende rechten. Het Comité voor de Rechten van de Mens, bestaande uit onafhankelijke deskundigen, beoordeelt ze

In zekere zin vervangt 'globalisering' de term 'kolonisatie'.

en maakt aan de verdragsstaten zijn inzichten over. Die worden gepubliceerd en kunnen aanleiding geven tot een *mobilisation of shame*. Tot heden werden weinig zaken rond kinderarbeid onder de aandacht van het Comité gebracht.

De tegenhanger van het Bupo-Verdrag, het VN-Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten (Ecosoc-Verdrag, 1966), bepaalt dat kinderen en jonge mensen moeten beschermd worden tegen economische en sociale uitbuiting. Hen inzetten voor arbeidsverrichtingen die schadelijk zijn voor hun zedelijk of lichamelijk welzijn, levensgevaar opleveren, dan wel groot gevaar inhouden zodat hun normale ontwikkeling zal geremd worden, moet bij wet strafbaar zijn. Ook moeten de verdragsstaten leeftijdsgrenzen vaststellen waaronder loonarbeid door kinderen verboden is en bij wet strafbaar.

De staten van het Ecosoc-Verdrag zijn verplicht om de terzake genomen maatregelen en gemaakte vorderingen te vermelden in rapporten. Die worden onderzocht

door het Comité van Economische, Sociale en Culturele Rechten. Hun gedrag ter zake kan relatief goed gecontroleerd worden doordat dit comité hen om informatie kan vragen, inlichtingen kan inwinnen bij instellingen en niet-gouvernementele organisaties (NGO's) en er een procedure bestaat voor verdragsstaten die te laat of helemaal niet een rapport inleveren. Door de publicatie van de niet-bindende concluderende opmerkingen van het Comité, zullen de staten veeleer geneigd zijn die in acht te nemen.

Internationale Arbeidsorganisatie

Hierboven werd kinderarbeid gesitueerd in een algemene verdragsrechtelijke context. In een meer toegepaste vorm wordt het fenomeen nu bekeken vanuit de IAO, die arbeid en sociale bescherming op elkaar poogt af te stemmen, en het IVRK (1989), dat het kind als drager van mensenrechten centraal stelt.

De IAO werd opgericht in 1919. In dit organisme, met zetel te Genève, zetelen vertegenwoordigers van overheden, werknemers en werkgevers van 174 landen. De IAO beslist volgens een consensusmodel. Tot heden bracht ze 181 conventies en 189 aanbevelingen uit.

Een van haar eerste daden was het vastleggen van een minimumleeftijd voor arbeiders in de industrie (Conventie nr. 5, 1919). Hierbij werd arbeid in industriële uitbatingen voor kinderen jonger dan veertien verboden. De IAO keurde vervolgens verschillende conventies goed die voor bepaalde arbeidsbranches een minimumleeftijd voorschrijven. Conventie nr. 6 (1919) heeft het over nachtwerk door jongeren in de industrie, Conventie nr. 7 (1920) voorziet in een minimumleeftijd voor arbeid door jongeren op zee, Conventie nr. 10 (1921) stelt een minimumleeftijd voor de landbouw in, Conventie nr. 33 (1932) legt een minimumleeftijd voor de niet-industriële tewerkstelling vast en Conventie nr. 123 (1965) bevat hieromtrent bepalingen rond ondergronds werk.

In het bijzonder dient ook gewezen op Conventies nr. 29 (1930) en nr. 138 (1973). Krachtens Conventie nr. 29 over dwangarbeid mogen kinderen onder geen beding gedwongen en verplichte arbeid verrichten. Zij verbiedt schuldlavernij en handel in kinderen voor prostitutie of andere tewerkstellingsdoeleinden. Welke kinderarbeid men als dwangarbeid kan kwalificeren, hangt er van af onder welke omstandigheden een minderjarige kan geacht worden zichzelf vrijwillig voor een werk of dienst aangeboden te hebben, óf en wanneer de toestemming van de ouders nodig of zelfs voldoende is, en wat de sancties zijn voor het weigeren van deze arbeid. Conventie nr. 138 en Aanbeveling nr. 146 (beide 1973) leggen de minimumleeftijd voor de toegang tot een betrekking vast. Slechts een beperkt aantal IAO-leden heeft de conventie bekrachtigd. Industrielanden zoals de VSA en Oostenrijk bijv. gingen nooit over tot ratificatie. Het principieel verbod op kinderarbeid bleek als fundamentele arbeidsnorm weinig succesvol.

Ontwikkelingslanden laken de complexiteit van de conventie, waardoor de toepassing ervan in hun interne rechtsorde moeilijk zou worden. Als basisprincipe geldt dat kinderen niet vóór het einde van hun leerplicht of zeker niet vóór hun vijftiende verjaardag mogen tewerkgesteld worden. Wel wordt veertien jaar als minimumleeftijd aanvaard voor landen met een weinig uitgebouwd onderwijssysteem en een ontoereikende economie.

'Lichte arbeid' wordt evenwel toegelaten vanaf veertien jaar, mits die de gezondheid,

de ontwikkeling en de naleving van de schoolse verplichtingen van de kinderen niet in gevaar brengt. Voor landen met een ondermaatse economie en een dito onderwijsstelsel geldt de leeftijdsgrens van twaalf jaar. Elke vorm van arbeid die schadelijk is voor de gezondheid, de veiligheid en de moraliteit van kinderen is bovendien verboden voor min achttienjarigen. Deze grens kan op zestien gebracht worden als de gezondheid, veiligheid en mobiliteit van betrokkene volledig beschermd worden en hij daartoe volledig toereikende instructies ontvangen of opleiding in die sector genoten heeft.

In 1991 startte de IAO het *International Programme on the Elimination of Child Labor* (Ipec) op. Het stelt het snel ongedaan maken van de meest onduidelijke en gevaarlijke vormen van kinderarbeid voorop. Prioritaire doelgroepen zijn kinderen die aan dwangarbeid of slavernij onderworpen zijn, kinderen in gevaarlijke situaties en zeer jonge kindarbeiders (jonger dan twaalf). Ipec staat daarenboven voor het geleidelijk afschaffen van kinderarbeid door onder meer *capacity building* voor overheden die de mistoestanden willen bestrijden. Verder wordt met Ipec het belang van preventie erkend. Het programma is gebaseerd op schenkingen door rijkere landen en zou getuigen van een creatieve en soepele aanpak, aangepast aan de behoeften van de kinderen ter plaatse en aan het beheersvermogen van het bijgestane land.

Tot heden is de handhaving van de IAO-conventies problematisch gebleken. Met betrekking tot kinderarbeid blijkt uit de opstelling van de IAO dat haar aandacht nu bij voorrang gaat naar de aanpak van de ergste vormen ervan; getuige hiervan, Conventie nr. 182 (1999). Die wil een verbod op en onmiddellijke actie waarborgen voor de uitbanning van de ergste vormen van kinderarbeid (aanvankelijk *intolerable forms*, vervolgens *extreme forms* en uiteindelijk de *worst forms*) en grijpt grotendeels terug naar artikel 32 van het IVRK. Ze is van toepassing op iedereen jonger dan achttien en definieert de ergste vormen van kinderarbeid als alle vormen van slavernij, kinderprostitutie, drugshandel en arbeid die de gezondheid, veiligheid en morele ontwikkeling van kinderen schaden. Tot nu toe hebben acht landen de nieuwe conventie bekrachtigd. Op 15 juni 2000 werd een voorstel van resolutie in de Senaat tot ratificatie ingediend en de algemene beleidsnota buitenlands beleid van de Belgische regering bevat desbetreffend een intentieverklaring.

Internationaal kinderrechtenverdrag

Op 20 november 1999 werd het tienjarig bestaan gevierd van het IVRK. Het omschrijft tal van kinderrechten. 'Kind' is: "ieder mens jonger dan achttien jaar, tenzij volgens het op het kind van toepassing zijnde recht de meerderjarigheid eerder wordt bereikt". Artikel 32 van het IVRK bepaalt dat het kind moet beschermd worden tegen economische uitbuiting en tegen het verrichten van werk dat naar alle waarschijnlijkheid gevaarlijk is of zijn opvoeding zal hinderen, of schadelijk zal zijn voor zijn gezondheid of zijn lichamelijke, geestelijke, intellectuele, zedelijke of maatschappelijke ontwikkeling. Doordat de staten ter uitvoering van dit recht beschermende maatregelen moeten nemen (instellen van passende werktijdenregeling, arbeidsvoorwaarden en sancties), wordt het geconcretiseerd. Genoemd artikel biedt, mee omdat het speciaal op kinderen toegespitst is, goede mogelijkheden om alle ernstige vormen van kinderarbeid te bestrijden. Het tweede lid houdt echter voor dat de staten ook een minimumleeftijd voor toelating tot arbeid moeten instellen. Gevolg hiervan is dat bijvoorbeeld India tegenover artikel 32 voorbehoud gemaakt heeft

daar het niet onmiddellijk minimumleeftijdsgrenzen voor elk werkterrein kon voorschrijven.

Een ander nadeel is dat artikel 32 niet doeltreffend 'afgedwongen' kan worden. Toezicht op de naleving van het IVRK gebeurt enkel door middel van een rapportageprocedure. Het Comité voor de Rechten van het Kind - dat de rapporten onderzoekt en om nadere gegevens kan verzoeken, evenals NGO's om technisch advies, opmerkingen of suggesties kan vragen - kan slechts aanbevelingen en suggesties doen. Daarnaast heeft het geen verdere bevoegdheden en is er in dit verdrag bijvoorbeeld geen klachtenprocedure voorzien.

(RECHT OP) ONTWIKKELING

Krachtens hun zelfbeschikkingsrecht (soevereiniteit) hebben alle volkeren het recht om vrij hun economische, sociale en culturele ontwikkeling na te streven, aldus het Bupo-Verdrag. Binnen de grenzen van dit laatste kan dit collectief recht nooit zo ver gaan dat jegens individuen 'dwang' uitgeoefend wordt om bepaalde prestaties te verrichten. Elke vorm van slavernij en slavenhandel wordt immers verboden. Ook mag niemand in 'dienstbaarheid' gehouden worden of tot 'dwangarbeid' of 'verplichte' arbeid gedwongen.

In de inleiding werd gesuggereerd dat kinderarbeid als 'negatief geladen' zou kunnen beoordeeld worden in het licht van een nooit aflatend proces om de notie 'menselijke waardigheid' sterker in te vullen. Tegenover de morele *claim* op een verbod op (bepaalde vormen van) kinderarbeid wordt dan enigszins pragmatisch een (collectief) recht op ontwikkeling geplaatst. In die zin dient ook het standpunt van Unicef begrepen: kinderarbeid de wereld uithelpen, is slechts mogelijk met 'economische groei' en 'ontwikkeling'.

Over het recht op ontwikkeling bestaat reeds een omvangrijke literatuur. Het is verankerd in de VN-Verklaring inzake het Recht op Ontwikkeling (4 december 1986 - Resolutie nr. 41/128 van de Algemene Vergadering): het recht op ontwikkeling is een onvervreemdbaar mensenrecht krachtens hetwelk elke mens en elk volk gerechtigd is om deel te nemen aan, bij te dragen tot en te genieten van de economische, sociale, culturele en politieke ontwikkeling, waarbij alle mensenrechten en fundamentele vrijheden ten volle gerealiseerd worden. Het behelst ook de volledige verwezenlijking van het recht van volkeren op zelfbeschikking, wat op zijn beurt de uitoefening van het onvervreemdbaar recht op volledige zeggenschap over zijn natuurlijke rijkdommen inhoudt. De verklaring schrijft voor dat de mens (het individu) het centrale subject van ontwikkeling is (!). Hij moet de actieve deelnemer aan en de gerechtigde van het recht op ontwikkeling zijn. 'Ontwikkeling' wordt geduid als een individuele en collectieve verantwoordelijkheid.

Het principiële verbod op kinderarbeid bleek als fundamentele arbeidsnorm weinig succesvol.

Op staten rust de primaire verantwoordelijkheid om terzake een beleid te voeren. Verder wordt verwezen naar de verantwoordelijkheid van de internationale gemeenschap om genoemd recht te realiseren. Ook zijn staten gehouden tot internationale samenwerking. Het recht en de verplichting van een staat om bij te dragen tot de ontwikkeling van zijn onderdanen, dient dusdanig opgevat dat zij "a new in-

ternational economic order based on sovereign equality, interdependence, mutual interest and co-operation among all States” bevorderen en dat zij “the observance and realization of human rights” aanmoedigen.

Grosso modo bestaan er twee invullingen voor dit mensenrecht van de derde generatie (die van de ‘solidariteitsrechten’, naast de politieke en burgerlijke en de sociale, economische en culturele rechten). Met een minimalistische invulling wordt het individu geplaatst tegenover de staat volgens het klassieke mensenrechtenconcept. In hoofde van het individu wordt hierbij het recht erkend om dit ‘ontwikkelingsbeleid’ mee te bepalen. Op grond van dit recht mag het ook delen in de vruchten van het ‘ontwikkelingsproces’. Volgens deze benadering is het bewerkstelligen van het recht op ontwikkeling geen voorafgaande voorwaarde voor de realisatie van andere mensenrechten.

In een maximalistische benadering staan individuen, groepen of de staat tegenover derde staten, internationale organisaties, de internationale gemeenschap of het Noorden (het Westen?). Het recht op ontwikkeling is er wél een voorafgaande voorwaarde voor de verwezenlijking van andere mensenrechten.

Wat dit laatste betreft, dient verwezen naar de VN-Verklaring van 1986 waarin bepaald is dat alle mensenrechten en fundamentele vrijheden ondeelbaar zijn en wederzijds afhankelijk. Verder wordt gezegd dat gelijke aandacht moet uitgaan naar de toepassing en de bevordering van burgerlijke, politieke, economische, sociale en culturele rechten. Een gebrekkige ‘ontwikkeling’ kan voortvloeien uit de niet-naleving van genoemde rechten.

Het moge duidelijk zijn dat mensenrechten in se slechts mogelijk geacht worden in een liberale, democratische rechtsstaat. Tot in de jaren tachtig werden ze beschouwd als een hinderpaal voor ‘ontwikkeling’. Nu vinden sommigen zelfs dat ze kunnen bijdragen tot de ‘ontwikkeling’ van een land. Telkens wordt in feite het bestaan van een liberale, democratische rechtsstaat voorondersteld. Het spreekt voor zich dat een dergelijke lakse academische benadering weinig zoden aan de dijk brengt als het er op aankomt bepaalde vormen van kinderarbeid of beter, de afnemers en slachtoffers ervan, aan te pakken resp. te ondersteunen.

Tot voor kort overigens slaagden internationale instanties zoals de Wereldbank en het Internationaal Muntfonds (IMF) er in om hun ‘ontwikkelingsleer’ te prediken én landen bijsturingsprogramma’s op te leggen (waar dan leningen en investeringen tegenover stonden) die vervolgens leidden tot besparingen op vlak van onderwijs, gezondheidszorg, subsidies en sociale voorzieningen (cf. schuldenproblematiek). Ook dit was uiteraard niet van aard om de uitwassen van kinderarbeid te bestrijden.

In de nieuwe overeenkomsten tussen regeringen en de internationale monetaire instanties worden de publieke uitgaven voor basisonderwijs en elementaire sociale voorzieningen beschermd tegen bezuinigingen.

STRATEGIEËN VOOR HET WENSELIJKE EN HET HAALBARE

Westers consumentenbewustzijn en (sociale) labeling

Strategieën om (bepaalde vormen van) kinderarbeid onmogelijk te maken, kunnen onderscheiden worden naar de plaats waar ‘rechtstreeks’ ingegrepen wordt: de plaats waar kinderarbeid gebeurt en die waar deze arbeid ‘gereproduceerd’ wordt. Deze reproductie in goederen, diensten en uitwisseling speelt zich af op een bo-

venlokaal niveau volgens economische machtsprincipes. Hier kan in zekere mate bij westerse consumenten een bewustzijn ontwikkeld worden als een strategie die samenvalt met de marketing van goederen en diensten. Onder meer onder invloed van de diverse media wordt de verbruiker er dan toe aangezet bepaalde producten niet te kopen. Of het koopgedrag hierdoor wezenlijk verandert, dient in het midden gelaten. Wel zijn de betrokken bedrijven bevreesd voor een al te negatief imago dat hun omzetcijfer hoe dan ook naar beneden haalt. Onder druk van de consumenten zien de laatste jaren steeds meer grote ondernemingen erop toe dat bij de fabricage van hun producten (meestal in onderaanneming) de fundamentele arbeidsnormen nageleefd worden. Vanuit het principe dat koopkracht macht kan betekenen, worden dan ook producten op de markt gebracht die zich kunnen onderscheiden door hun sociale labeling. Sociale labels kunnen de consument waarborgen dat het product dat hij koopt, vervaardigd is onder 'sociaal verantwoorde omstandigheden' of dat een deel van de winstmarge zal gaan naar de 'aanpak' van kinderarbeid. Gekend in dit verband is het *Rugmark*-label. Dit keurmerk wordt verleend aan Indiase handgeweven tapijten die zonder kinderarbeid gemaakt werden. De consument betaalt er één of twee procent meer voor dan de 'marktprijs'. Hij zou aldus de controles die het keurmerk vereist en in zekere mate ook de rehabilitatie van de betrokken kinderen steunen. Tapijten die kinderen in familieverband vervaardigd hebben, komen niet in aanmerking voor het label. *Rugmark* lokte verdeelde reacties uit. De controles zouden te wensen overlaten en de *dburrie*-weverijen (waar grovere, niet-handgeweven tapijten geproduceerd worden met een hamer) buiten schot laten.

Een opzienbarend fenomeen in de aanpak van kinderarbeid is het ontstaan van 'codes of conduct'.

Onlangs onderzocht het Europees Parlement de mogelijkheid tot instelling van een verplicht sociaal label. Het oordeelde echter dat dit strijdig zou zijn met de Gatt-bepalingen (inzake vrijhandel). Een vrijwillig systeem zou dan weer niet in strijd zijn met het Wereldhandelsakkoord rond 'technical barriers to trade'. Dit laatste was ook het voorstel van de directeur-generaal van de IAO. In eigen land stelt Van der Maelen in een wetsvoorstel voor om bedrijven die de minimumnormen van de IAO nakomen een certificaat toe te kennen, ten minste als ook hun onderaannemers zich eraan houden. Ondernemingen die een certificaat krijgen, zouden op hun producten een label mogen aanbrengen, als bewijs dat die in sociaal verantwoorde omstandigheden vervaardigd werden. De regering zou er zich toe verbinden het publiek over deze certificaten en labels te informeren, om aldus het koopgedrag van de consument te beïnvloeden.

Handelssancties

Tussen landen zou kinderarbeid kunnen aangepakt worden d.m.v. handelssancties. Men kan spelen met de idee om fundamentele sociale normen of mensenrechten afdwingbaar te maken doorheen het (internationaal) handelsrecht, op gevaar af protectionistische reflexen aangewreven te worden. Tot heden botste dit idee op de vrijhandelsdoctrine, vervat in de Gatt-bepalingen. Hoewel de Gatt-panels nog geen uitspraken deden over handelssancties op grond van de afkeuring van de ingezette kinderarbeid, is een aantal uitspraken terzake uiterst betekenisvol. Uit de *Tonijn*-

cases (1991 en 1994) en de *Garnaal-case* (1998) blijkt dat de Gatt-panels weinig geneigd zullen zijn om handelssancties op grond van de bestrijding van kinderarbeid te aanvaarden. In genoemde zaken moesten ze oordelen of de Verenigde Staten terecht tonijn of garnaal uit de exportstaat Mexico konden weigeren op grond van hun wetgeving ter bescherming van dolfinen bij het vangen van tonijn of garnaal. De Verenigde Staten werden in het ongelijk gesteld. In grote lijnen werd geoordeeld dat de Gatt handelt over producten als zodanig. De productie of de processen die de productkenmerken al dan niet bepalen, doen in wezen niet terzake bij de beoordeling van handelsmaatregelen in het licht van de Gatt. Alleen de 'finale' kenmerken van het product worden mee in ogenschouw genomen. Gelijklopend hiermee kan men zeggen dat kinderarbeid volgens Gatt-normen zonder betekenis is omdat het onderscheid tussen een product gemaakt mét en zónder kinderarbeid geen uitstaans heeft met het product zelf.

Los hiervan dient ook opgemerkt dat handelssancties omwille van het gebruik van kinderarbeid de betrokken kinderen uit bepaalde sectoren zullen verdrijven. Vraag is dan of zij hun 'heil' niet zullen zoeken in andere, minder op de uitvoer gerichte, maar daarom niet minder gevaarlijke sectoren, veeleer dan dat zij daadwerkelijk school zullen lopen.

In het kader van de handelsmaatregelen dient eveneens verwezen naar de mogelijkheid tot 'sociale' clausules in internationale handelsovereenkomsten. Tot vandaag zijn pogingen daartoe weinig succesvol gebleken (bijv. Lomé-akkoorden).

'Ontwikkelingssamenwerking'

Een zeer ambigue strategie om kinderarbeid aan te pakken, bestaat er in door middel van ontwikkelingssamenwerking bepaalde programma's op te zetten. Kinderarbeid en de morele eis om die uit te roeien, worden dan functie van de ontwikkelingsidee. In de Verklaring van Bangkok (1993), opgemaakt naar aanleiding van de regionale Aziatische conferentie over mensenrechten, werd de idee om mensenrechten als voorwaarde te stellen voor de toekenning van ontwikkelingshulp afgewezen. Niettemin wekken westerse staten steeds meer de indruk ontwikkelingshulp te willen koppelen aan de naleving van mensenrechten. In dat verband rijst dan de vraag hoe ontwikkelingshulpers als 'welzijnswerkers in den vreemde' zich moeten gedragen tegenover bepaalde vormen van kinderarbeid die indruisen tegen de menselijke waardigheid. Praktische bezwaren staan idealen nog wel eens in de weg, en dat is zeker zo als een noodzakelijk inkomen uit kinderarbeid wegvalt. Vandaar dat sommige NGO's geneigd zijn om bepaalde vormen van kinderarbeid te integreren in hun ontwikkelingsprojecten, veeleer dan ze helemaal ongedaan te willen maken.

De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens bepaalt dat eenieder recht heeft op opvoeding. "De opvoeding moet kosteloos zijn, tenminste wat het lager en het fundamenteel onderwijs betreft. Het technisch en beroepsonderwijs moet veralgemeend worden; de toegang tot de hogere studiën moet in volledige gelijkheid mogelijk zijn voor allen in verhouding tot hun verdienste". Vanuit deze benadering moge duidelijk zijn waarop de ontwikkelingssamenwerking zich zou moeten enten: onderwijs.

Eind 1996 besloot het Indiase Hooggerechtshof een speciaal fonds in te stellen om tegen het jaar 2000 kinderarbeid uit te roeien. Het arrest sloeg enkel op kinderen die

in gevaarlijke bedrijven werken, zoals glasfabrieken, steengroeven en vuurwerkfabrieken (10% van de kinderarbeid). De werkgevers in kwestie zouden bijdragen moeten storten in het fonds. Voor elk kind dat in een gevaarlijk geachte onderneming werkt, zou aan de fabriekseigenaar een boete opgelegd worden. Het fonds zou moeten dienen om de kinderen om te scholen en hen onderwijs te verschaffen. Elk gezin zou een beurs moeten krijgen voor het onderwijs van een kind en de uitkering zou stoppen als het ophoudt de lessen bij te wonen. Het is mij niet bekend of het fonds er daadwerkelijk gekomen is. Wel moge duidelijk zijn dat onderwijs niet noodzakelijk een sluitende oplossing biedt voor het probleem van de kinderarbeid. Het gaat bijvoorbeeld niet op te voorzien in onderwijs dat indruist tegen de culturele achtergrond van leerlingen of niet aangepast is aan de noden van een lokale gemeenschap. Moet kennisoverdracht ook in het Zuiden verlopen volgens de maatstaven van het instituut 'school'?

Als onderwijs al een alternatief vormt voor kinderarbeid, dan moeten de positieve effecten ervan in eerste instantie hoofdzakelijk op een publiek niveau gesitueerd worden (bijv. mogelijkheden van familieplanning, 'disciplineren').

Codes of conduct

Een opzienbarend fenomeen in de aanpak van kinderarbeid is het ontstaan van *codes of conduct*: gedragscodes van bedrijven die actief zijn in ontwikkelingslanden en die hen er moeten toe aanzetten om minimale sociale normen na te leven. Het gaat hier met andere woorden om een vorm van 'autoregulering', met dien verstande dat zij kunnen opgesteld zijn na 'sociaal overleg'. Meteen moge duidelijk zijn dat slechts de helft van de codes rond kinderarbeid mechanismen van afdwingbaarheid en sanctionering bevat. Deze laatste kan er dan in bestaan dat contracten niet uitgevoerd worden of bestellingen geannuleerd of dat een plan opgelegd wordt. Het personele toepassingsgebied van deze codes is echter vaak beperkt, waardoor 'businesspartners', 'bevoorraders' of 'onderaannemers' soms vrijuit kunnen gaan.

Een poosje geleden werd met vertegenwoordigers van het patronaat, de vakbonden, de overheid en NGO's het Europees Initiatief voor Ethisch Produceren en Consumenten (Iepce) opgericht. Dat wil de wirwar van codes en labels stroomlijnen. Enkel deze die op vrijwillige basis aanvaard werden en het resultaat zijn van overleg tussen de 'sociale partners' komen ervoor in aanmerking. Het Iepce zal geen controle uitoefenen op de naleving van de codes. Het wil de bedrijven en andere betrokkenen helpen om er op te stellen en toe te passen. Gekeken wordt naar hun inhoud, hun uitvoering, het toezicht op de naleving ervan en de beroepsprocedures. Het Iepce wil de naleving van de codes in de hand werken door informatie te verspreken over de mogelijkheden van ontwikkelingssamenwerking. Het volstaat immers niet om kinderarbeid te verbieden, zo luidt het.

Interne wetgeving en 'social action litigation'

In wat voorafging, werd reeds het ontbreken van een (toereikende) interne wetgeving als een oorzaak voor kinderarbeid aangeduid. Uiteraard betreft het hier slechts een indirecte factor. Juridische tussenkomsten in regelgeving of juist het uitblijven ervan zijn immers het gevolg van machtsprocessen die deels al hun beslag gekregen hebben. Dat verklaart bijvoorbeeld waarom de Indiase regering in 1999 een wet

goedkeurde die ambtenaren verbiedt kinderen als huispersoneel tewerk te stellen. De wet kwam er omdat de elite begon te vrezen dat de slechte behandeling de interesse voor dergelijke arbeid zou doen afnemen.

Het erkennen van het causaal verband tussen kinderarbeid en de afwezigheid of de ontoereikendheid van interne wetgeving terzake draagt weinig bij tot de oplossing van de gestelde problemen.

Van wetgevende initiatieven dient weinig heil verwacht als de 'politieke' wil om de eigen wetgeving toe te passen ontbreekt. Mogelijke corruptie en een gebrekkige inspectie mogen echter geen reden zijn om de totstandkoming van wetgeving terzake af te houden. Ook in zogenaamde rechtsstaten blijven sommige wetten immers dode letter. Los van hun toepassing of afdwinging hebben wetten een morele waarde die het individueel belang overstijgt. In dat verband zij verwezen naar de intrinsieke waarde van artikel 23 van de Belgische grondwet dat een aantal sociaal-economische grondrechten overeenkomstig de standaard van de menselijke waardigheid omvat. Armoede kan men niet bij wet afschaffen. Aldus moet er over gewaakt worden dat een wettelijk verbod op kinderarbeid niet leidt tot een culpabilisering van de slachtoffers of de ouders die genoodzaakt zijn hun kinderen te doen werken. In die zin verloopt de (jurisdictionele) afdwinging van de betreffende wetgeving, ervan uitgaand dat er een onafhankelijke rechterlijke macht bestaat, wellicht het best volgens een patroon van *social action litigation*, waarbij een groep van mensen vertegenwoordigd wordt door belangenvertegenwoordigers. Mogelijks kan de rechter dan, op kosten van de staat, een commissie aanduiden die de vermeende feiten onderzoekt.

Strafrechtelijke extraterritorialiteit

In het westers juridisch denken speelt het begrip ruimte als een territoriaal afgebakende plaats een vooraanstaande rol. De idee van de soevereiniteit van de natie gaat terug op dit concept. In een wetsvoorstel van Van der Maelen worden, via de invoering van de extraterritorialiteit, Belgen of in België verblijvende personen vervolgd als ze zich in het buitenland niet houden aan de basisconventies van de IAO. Die slaan onder meer op de minimumleeftijd voor kinderarbeid. Van der Maelen wil dat bij de overtreding van die conventies een strafrechtelijke vervolging ingesteld wordt, ook als hierover geen enkele klacht ingediend of geen enkel bericht van een buitenlandse overheid ontvangen wordt en zelfs als het misdrijf niet strafbaar is in het land waar het plaatsvindt. Het wetsvoorstel werd in de bevoegde kamercommissie verworpen, vanwege het verzet van christen-democraten en liberalen. Van der Maelen diende het opnieuw in, al acht hij, gezien voornoemd verzet, de kans op goedkeuring uiterst klein. Het lijkt dan ook weinig waarschijnlijk dat de piste van de *corporate criminal* ter bestrijding van bepaalde vormen van kinderarbeid ingang zal vinden.

Vakbondswerking

Door hun strijd konden vakbonden sociale bescherming afdwingen tegenover nationale overheden en patrouns. Tegen de uitwassen van de economische globalisering lijken zij veel minder opgewassen. Klassieke vakbonden kiezen resoluut voor de afschaffing van (de ergste vormen van) kinderarbeid. Daartegenover staan zij ook

Moeten vakbonden ook kindarbeiders in hun rangen opnemen?

de syndicale vrijheid van vereniging voor. Moeten zij daarom ook kindarbeiders in hun rangen opnemen, gesteld dat er vakbonden actief kunnen zijn?

Terzake is het wellicht interessant te verwijzen naar het IVRK dat het recht op inspraak en participatie van het kind proclameert. In deze context dient dan ook de eerste internationale bijeenkomst van werkende kinderen in Kandupur (India) in 1996 gesitueerd. Ze werd voorbereid door een internationaal team van experts, de *International Working Group on Child Labour*, opgericht in 1992.

TOT SLOT

In dit artikel werd kinderarbeid vanuit meerdere invalshoeken benaderd. Bij een begripsomschrijving kan men moeilijk loskomen van morele kwalificaties. Het onderscheid tussen kinderwerk, kinderarbeid *sensu stricto* en kinderslavernij is hiervan een illustratie. Kinderarbeid is in hoofdzaak een agrarisch fenomeen en wordt meestal geassocieerd met de omstandigheden waarin hij verricht wordt. Men mag aannemen dat bepaalde activiteiten *sowieso* niet in aanmerking komen om door kinderen verricht te worden. Daarnaast is er arbeid, die, afhankelijk van de 'omstandigheden', al dan niet als uitbuitend kan gekwalificeerd worden. Kinderarbeid wordt in het Westen vooral beschouwd als een stedelijk fenomeen, een gevolg van de hardlijnse industrialisering. Bij dit soort arbeid worden de geleverde prestaties vaker onttrokken aan de minimale sociale controle en de bescherming vanuit het familiaal milieu. Voor kinderarbeid kunnen meerdere oorzaken aangewezen worden. Naast het bestaand macro-economisch bestel dat armoede in de hand werkt, dient gekeken naar de ruimere sociaal-culturele problematiek van achterstelling en discriminatie in sterk gefragmenteerde samenlevingen. Een derde oorzaak zou de kwantitatieve en kwalitatieve ontoereikendheid van het onderwijs zijn, hoewel kinderarbeid zelf als oorzaak van miskennis van het recht op onderwijs kan benoemd worden. Een andere oorzaak nog ligt bij de lacunes in en toepassing van de wetgeving inzake kinderarbeid, voor zover die bestaat. Kinderarbeid levert bovendien een belangrijk competitief voordeel op voor de 'afnemers' ervan.

Dat kinderen arbeid leveren, roept onvermijdelijk de vraag op naar de verzoenbaarheid ervan met de mensenrechten, zoals die vervat liggen in de onderscheiden conventies. Bijzondere aandacht ging in dit verband uit naar de IAO en naar het IVRK. Tegen een achtergrond van globalisering en ontwikkelingsdenken lijken mensenrechten, waarvan de universaliteit op zich al in vraag gesteld wordt, hun autonomie te verliezen.

De probleemstellingen rond kinderarbeid kunnen in hun onderlinge verwevenheid bijzonder complex ogen. Voor de problemen die kinderarbeid in al zijn verscheidenheid stelt, zijn niet altijd pasklare of absolute oplossingen voorhanden. De onderzochte strategieën maken dit duidelijk.

(*) Om redactionele redenen wordt het aanzienlijk aantal verwijzingen niet opgenomen in deze bijdrage. Ze zijn beschikbaar bij de auteur: Gianni.Loosveldt@law.kuleuven.ac.be